

Eesti inimarengu aruanne: kolmekõne võimalus teadlaste, poliitiliste otsusetegijate ja meedia vahel

Ülo Kaevats (RiTo 9), Tallinna Tehnikaülikooli filosoofiaprofessor

Eestis räägitakse üha rohkem vaikivast ajastust, innovatsioonivallas koguni stagnatsioonist, eriti aga kõrgtasemel dialoogi puudumisest ühiskonnas. Mida annaks parandada?

Eesti inimarengu aruanne 2007 on Eesti Koostöö Kogu üllitatud esimene aruanne. Eelmine samasugune – Eesti inimarengu aruanne 2006 – valmistati ette ja anti välja ajal, mil väljaandja kandis veel Ühiskondliku Leppe Sihtasutuse nime. Varasematel aastatel, 1995–2003, koostati ja anti Eestis välja üheksa inimarengu aastaaruannet.

Eesti osalemine ÜRO Arenguprogrammi 1990. aastal algatatud ettevõtmises, milles praegusajal osaleb üle 150 riigi, tähendab seda, et inimarengu aruanded on kujunenud meie sotsioloogide, autorkonna järgi laiemalt sotsiaalteadlaste omamoodi (s.o ilma vastavat institutsiooni või valdkonda iseloomustava mitteakadeemilise teabeta) aastaraamatuteks.

Järgnevalt vaatlen peaaesjalikult Eesti inimarengu aruannet 2007 siinse kirjutise pealkirjas sõnastatud võtmes. Et käsitlusaines oleks avaram, lisan tervikpildi mõttes kokkukuuluvat materjali ka 2006. aasta aruande baasil. Seda koosvaatamist õigustab veelgi asjaolu, et kahe aastaaruande väljaandja, peatoimetaja (ja koostaja?) ja põhiautorid on samad – rahvusvaheliselt tunnustatud uurijad Eesti sotsiaalteadlaste ladvikust.

Niisiis, mis on Eesti inimarengu aruanne akadeemilise teksti žanri, materjali esitusviisi, teadustöö algupärasuse määra mõttes? Kellele on nende aruannete sõnum suunatud?

Eesti enesepildistuse alustekstid

Tegemist on akadeemilise tekstiga, tunnistavad kõik näitajad. Kõik autorid või vähemasti peatükkide koostajad-toimetajad on kogenud teadlased, kõik mosaiikse tervikteksti osised on üles ehitatud empiirilisele andmestikule, mis on saadud teadlaskonnas tunnustatud teooriate “juhtimisel” teostatud empiirilistes uuringutes ja/või võetud euro- või Eesti statistikast. Tekstid on kirjutatud heas ajaproovile vastupidavas akadeemilises stiilis, sõnalist tekstiosa täiendavad joonised, tabelid ja vajaduse korral ka lisad.

Ometi ei ole inimarengu aruanneteks kokkukirjutatud tekstid uurimistöö “aruanded” teadustöö eesliini kriteeriumide ranges mõttes. Need ei ole suunatud ainuüksi professionaalsetele erialakaaslastele, kuigi osalt ka neile. Seetõttu on tekstid vähem tehnilises keeles ning teadlikult on loobutud teooria keerukamate osade esitamisest. Hoopis rohkem kui puhtalt akadeemilistes artiklites on aruannete mosaiikset tervikpilti loovates lugudes võrdlusmaterjali nii vaadeldava näitaja varasemate aastate kui ka teiste maade, peamiselt Euroopa Liidu riikidega. Rohkem kasutatakse ka kolleegide uurimistulemusi; väljaande jaoks algupärase uuringute tegemiseks napib eelarveraha. Üht asjaolu tuleb eriti rõhutada – esituse tõesuse osas ei ole tehtud mingit järeleandmist. Kahtlast teavet lihtsalt ei tooda käibesse. Seda ei luba teadlaste ja poliitiliste otsusetegijate (ning teatud mõttes ka meedia) vahel valitseva pingevälja kirjutamata reeglistik. Ja muidugi ka teadlaste eetika.

Seetõttu sõnandaksin Eesti inimarengu aruandeid kui ajas ja teemavaldkonniti täienevaid-süvenevaid (mosaiik)käsitlusi hinnata Eesti enesepildistuse alustekstidena. See on hindamatu rahvuslik väärtus. Iga aruanne eraldi võttes on oma paratamatu temaatilise, mahulise ja ajalise piirangu tõttu ühiskonna osaline pildistus, kirjeldus, peegeldus, nende jada on andnud meile omalaadse akadeemilise sisse- ja ülevaate Eesti ühiskonnast ajavahemikus 1995–2007 (vaheajaga 2003–2005; aga needki aastad on hilisemates aruannetes kirjeldatud).

Inimarengu aastaaruannete sõnum on mõeldud kogu ühiskonnale. Eduteed saame jätkata ainult siis, kui meie enesepildistus globaliseerunud muutuv maailmas on adekvaatne ja terviklik. Selleks on vaja, et erakonnaideoloogiatest või ametipositsioonidest johtuvaid ühekülgset väärtustavaid ja pinnapealseid enesehinnanguid täiendaksid kvaliteetsed akadeemilised analüüsid. Minu arust peaksid inimarengu aruanded olema ennekõike tööine lauaraamat poliitilistele otsusetegijatele, riigiametnikele, erakondade ideoloogidele, erinevate arengukavade kirjutajatele, õppejõududele, ühiskonnaõpetuse õpikute autoritele ja ühiskonnaelu (laias mõttes) analüüsivatele ajakirjanikele. Viimaste töö tähtsust tuleb eriti rõhutada. Et nädal või kaks pärast Eesti inimarengu aruande järjekordse voluümeni esitlust selle faktistik, mõistekasutus, võrdlusandmed, ohuhoiatused, suure pildi nägemine, eeskujuriikide edukogemus, globaalse arengukeskkonna hoomamine ja keerulise ainese kõrge analüüsikultuur peaaegu jäljetult rahva (operatiiv)mälust ei kaoks, nagu paraku seni enamasti tavaks. Tuleks teha kõik selleks, et inimarengu aruanne oleks "... pigem õppematerjal, mitte aga vahend kellelegi tema lõpliku tõe ja õiguse kuulutamiseks", nagu ütleb Vabariigi President oma pöördumises 2007. aasta Eesti inimarengu aruande avalehel. Õppematerjal vähemalt kõigile eelnimetatuile. Seepärast tuleks aruande tekst teha kättesaadavaks võimalikult paljudele. Ühiskonna edasiliikumine on tõhusaim siis, kui rahvas, juhid ja meedia töötavad ühes suunas ja rütmis. Nagu see oli 1988. aastal, laulva revolutsiooni kõrgaastal, millest meid lahutavad tänavu juba ümmargused kaksikümne aastat.

Tuleviku juured on olevikus

Teadus kirjeldab oma uurimisala asjade seis, nagu see on, seletab suutlikkuse piires, kuidas ja miks see on niisuguseks kujunenud ning prognoosib (ennustab, predikteerib) teatud arenguloogika piires asjade tulevast seis. Seda maailma, mis peab olema, s. o võimalikku ja soovitud tulevikku, projekteerib väärtusteadvus. Ühiskonnas on see peamiselt visionäärade ja poliitikute tegevussfäär.

On- ja peab-esitused on omavahel loomuldasa põimunud nii kontseptuaalselt kui ka ajas. Tuleviku potentsiaali juured on olevikus, erinevalt soovitud tuleviku vaateveerult nähakse enda ümber üsna erinevat olevikku.

Eesti inimarengu aruanne 2007, osalt ka 2006, on "maandunud" vastuolulisse väärtusruumi. Eesti üleminekuaja edukas arengumudel on oma edasiviiva jõu ammendanud. Uue edasimineku suhtes on aga otsustajate peades (ja erakondade tagatubades) suuri lahkuminekuid. Majanduskasvu kvantiteedilt inimarengu ja elukvaliteedi tõusule ülemineku staadiumis on alati tõsisid objektiivseid raskusi olevikuolukorra ja tulevikuvõimaluste hindamisel. Paraku lisandub meil neile raskustele veel mitut laadi keerukusi, mistõttu selge, süsteemne ja õigesti suunatud innovatsioonimeelsus ja -tegusus on viimasel ajal kahjuks vähenenud.

Kommertsialiseeritud valimiste – ainuüksi valimisreklaami kulutusteks hinnatakse üle 100 miljoni krooni – tulemusel sai Eesti 2007. aastal Riigikogu, milles võimu hoidmisele või haaramisele orienteeritud suurerakonnad suutsid valimiseelsed debatid suruda tühistate teemade ja suurte rahalubaduste arutamisse. Seetõttu parlamendil justkui polegi rahva mandaati peale tulumaksu määra alandamise ja kõige parempoolsema erakonna (valijahääle püüdmiseks välja käidud kõige vasakpoolsema valimislubaduse täitmiseks) tehtavad ponnistused pensionide kahekordistamiseks nelja aasta jooksul. Ei need ega teisedki rahvalt saadud volitused tööta selgelt teadlaste, visionäärade, mitme erakonna ideoloogide jt analüütikute seatud suure ja ühiselt tunnustatud eesmärgi, elujõulise ja jätkusuutliku Eesti (arengumudeli) heaks.

Eesti inimarengu aruanded on korduvalt mitmetes seostes veenvalt näidanud, et senine majandusedu on tulnud ühiskonna enamuse inim-, sotsiaal- ja regionaalarengu arvel. Arenenud riikide seas saab nüüdisühiskonnas rahalist kapitali kasvatada vaid kvaliteetse

ja mahuka inim- ning sotsiaalse kapitali keskkonnas ja toel. See eeldab aga riigilt palju suuremat ja paremini suunatud panustamist kui turujõudude isetoimimisest loota saab. Kuigi Riigikogu kehtestas suures üksmeeles 2005. aasta septembris laiapõhjalise autorkonna koostatud Eesti kõige üldisema ja pikaajalisema arengustrateegia “Säästev Eesti 21”, milles on põhjalikult avatud ühiskonna kolme võimaliku edasimineku tee probleemid ja riigi senisest hoopis suurem panustamisvajadus tuleviku seisukohalt parimasse, teadmispõhise ühiskonna poole liikumisse, ei ole valitsus (valimised võitnud erakonna juhtimisel) selle suunisdokumendi täitmiseks midagi olulist ette võtnud. Justkui täitevvõimul ja erakondadel ei olekski kohustust seadusandja otsuseid täita! Paremerakonnad võitlevad hoopis valijate “turuosa” pärast rahvuslik-konservatiivsel tiival, lükates seejuures ühiskonna – vähemasti mõneks ajaks – globaalses mõõtkavas ummikteele. Erakonna huvid seatakse kõrgemale ühiskonna huvidest, minevik olulisemaks tulevikust!

Puudub kõrgtasemel dialoog

Avalikes propagandistliku otstarbega tekstides vohab teatud minevikusündmuste antihistoristlik heroiseerimine ja ühiskonnateaduslikult primitiivne ühiskonna- ja ajalookäsitlus (kommunistid – antikommunistid, vangivalvurid – vangid, patrioodid – reeturid, okupandid – kollaboratsioonistid jms). Meediatööstus oma ilkuvas tonaalsuses – impersonaalsete kirjutajate täidetavate – *online* kommentaariseintega peletab targemad ja tundlikumad kultuuriinimesed avalikest aruteludest eemale. Aina rohkem räägitakse vaikivast ajastust, mõnikord koguni stagnatsioonist, kindlasti aga kõrgtasemel dialoogi puudumisest. Valdav osa erialainimestest, (humanitaar)haritlastest ja demokraatliku meelelaadiga inimestest on vastu totalitaarse sümbolikaga ja minevikuõngulise esteetikaga ning väikerahvaliku tseremooniaväljaku mõõtude jaoks liialt kõrgele ja ülikallile Vabadussõja mälestussambale. Aga rahvuslik-konservatiivsusest punkte noolida ihkav võim paistab – võimuvõitluses vastase üle mängimise soovis – asja jõuga ära tegevat. Väikerahva identiteedi koondamisest ja kindlustamisest ning demokraatlikust otsustamisprotsessist ei näi juhtivad võimukandjad eriti hoolivat. Härra kaitseminister, tahaks demokraatiakogemusega vaim siinkohal küsida, kas sõjakäigule mindaks, kui pea kõik professionaalsed sõjaväelased on seesugusele otsusele argumenteeritult vastu? Sotsiaalteadlaste ja rahvuslik-konservatiivsesse kindlusesse koonduva mõjuka võimuladviku suhetele on ülalkirjeldatud olukord pigem taustaks kui tuumaks. Viimane on kahetsusväärselt olnud veelgi ebatervem ja mahlakam: 2007. aasta aprillisündmustega seoses hakkasid mõned käremeelsemad poliitikud neile oma abi pakkunud Eesti sotsiaalteadlaste tippe nimetama punaprofessoriteks, juunikommunistideks jms. Nii sai oma loomuliku krooni pähe ning paljunes silte kleepiv ja madalakspanev suhtumine, mis omal ajal väljendus tollase peaministri Mart Laari poolt avaldusele “Kaks Eestit” allakirjutanud teadlaste ja filosoofide nimetamisega 26 Bakuu komissariks. Umbes võimuõhustikus on vaba ja kriitiline vaim avalikkusega suhtlemisel sattumas (sattunud?) eksistentsiaalsesse olukorda. Kasvatusteadlane Tiiu Kuurme kirjutab, et tahe erialaseks emigratsiooniks on suur. Vaimne alandus võib olla professorile piinavam kui uute teoste läbimõtlemise ärakeelamine. Eesti teadlastele end vastandavad võimukandjad paistavad olevat nii iseteadvad, Eesti nende tajumuses nii ainukordne nähtus, et selle juhtimine ja arengute analüüsimine justkui ei vajakski teadlaste pakutavat demokraatliku ühiskonna kriitilise analüüsimise kogemust. (Kümmekonna autori analüüsi Eesti arengutest võib lugeda ajakirja Vikerkaar 2008. aasta topeltnumbrist 4–5.) Kas rahvuslik-konservatiivsest vaatepildist paistab Tõde tõesti punasena? Kui võimu ja vaimu niisuguses vastasseisus jääb võitjaks võim, kaotab sellest Eesti. Ja kaotab suurelt. Õnneks tundub, et pinged on vähenemas. Peaministri suuliselt väljendatud positiivne hinnang Eesti inimarengu aruandele 2007 sünnitab teatud optimismi. Teadus-

ja arendustegevuse rahastamise kärpimisest loobumine on kindlasti samm, mis kindlustab Eesti tulevikku ja tõstab teadusnimeste enesekindlust. Mida annaks osapooltel oma tegevuses parandada? Kuidas?

Koostööle ei ole alternatiivi

Samuti nagu varasematega, on teadlased kahe viimase Eesti inimarengu aruandega andnud väärika, soliidse ja igati usaldusväärse panuse avalikku dialoogi. Või kolmekõnesse, kui arvestada ka meedia osalemist. Mulluse ülevaate ilmumine sattus soodsasse valimiseelses aega, see sai nii meedia kui ka poliitikute märkimisväärse tähelepanu osaliseks. Järgmiste osade soodne vastu- ja kasutuselevõtt eeldab märgatavat paranemist nii terve ühiskonna kui eriti poliitiliste otsustajate kaugemaleulatuvas innovatsioonitegevuses.

Teadlaste sõnumit ühiskonna analüüsi ja arendamise vallas ei saa enam arvestamata jätta. Sisulisele dialoogile ja koostööle ei ole alternatiivi! Pole kahtlust, et kõige rohkem peab Eesti ühiskonna uue ja jätkusuutlikuma arenguraja saavutamiseks oma ideoloogiat muutma Reformierakond, ammendunud arengumudeli peaideoloog. Või võimaldama ausa ja tõsise diskussiooni järel võimu teostama väärtuslikumate väärtuste kandjad. Kui vaid seda lihtsat parlamendiaritmeetikat ees ei oleks!

Eesti inimarengu aruannete akadeemilist kvaliteeti hindan mina väljastpoolt, oma füüsiku- ja filosoofiharidusega teadusfilosoofi kogemuse pinnalt, mitte kui sotsiaalteadlastest autorkonna tsunftihuvisid kaitsev kaaskondlane. Akadeemikust poliitiku Jaak Aaviksoo küsimärgita küsimusele “Teadmiste ja teadlaste usaldusväärsus” (Postimees, 19.11.2007) vastan mina Eesti inimarengu aruande tekstide põhjal kõhklematult jaatavalt. Kõrge (muidugi mitte absoluutse!) usaldusvääruse tagab juba aruannete žanrispetsiifika, mida iseloomustasin eespool. Ning muidugi professionaalsed autorid. Ainsad kohad, kus teadlastest autorkonna poole on minu arvates paaril erakonnal võimalik sõrme vibutada, on käsitletavate teemade valik. Miks just jälle on Eesti majandusstruktuuri kriitiline hindamine ja mitte paari-kolme eelviimase aasta kõrge majanduskasvu ülistamine? Miks jälle on liberaalse turumajanduse ja koordineeritud turumajanduse kõrvutamine viisil, kus viimast selgelt eelistatakse meie lähitulevikuna (vt nt Eesti inimarengu aruanne 2006, lk 25; aruanne 2007, lk 104–106)? Miks mitte-eestlaste integratsioonist kirjutatakse nii pikalt, kui see protsess on (mõne üliisamaalise poliitiku(analüütiku) arvates) aprillisündmuste valguses täielikult läbi kukkunud (aruanne 2007, III peatükk)? Jne.

Sedalaadi küsimused ei vaja siinkohal vastamist. Aga minu vastamata jätmine ei muuda neid veel olematuks. Äärmiselt huvitav küsimus inimarengu aruande tulevaste tegijate jaoks on: kas Eesti ühiskonda on võimalik teaduslikult, nii-öelda vastasmärgiliselt uurida niimoodi, et uurijateks on senistest erinevad pädevad uurijad, kes valivad sootuks teised relevantssed uurimisteemad, juhinduvad empiirilistes uuringutes teistest mõjukatest teooriatest, tõlgendavad andmestikku senisest erinevas maailmavaatelises (ajatollalikus? antikommunistlikus?) võtmes ja annavad niimoodi ka tõese esituse Eesti ühiskonnast, nagu see on? Ja mis on kooskõlas Eesti jätkusuutlikkusega globaalses maailmas ning viimase väljendusena Riigikogu raamistatud arengustrateegiaga “Säästev Eesti 21”? Minu sisetundest johtuv vastus kogu ahelküsimusele on kindlalt eitav, aga see ei tähenda, et konkursiga ei võiks kas või üheks korra otsida (kas või mõne poliitiku rahustamiseks) uusi aruande tegijaid. Ja rohkem võiksid aruandes ruumi saada psühholoogid, kasvatusteadlased, meedikud, arhitektid, juristid, kultuuriuurijad jt inimarengu eksperdid. Tingimuseks muidugi jääb, et produkti kvaliteet ei tohi langeda.

Lihtne, aus ja põhjendatud diagnoos

Eesti Koostöö Kogu programmdokumendiga “Harta 2008” määratletud neljast Eesti arengu võtmevaldkonnast – rahvatervis, haridus, tööjõud ja rahvustevahelised suhted – on aruandes 2007 kõige kaalukamat käsitlemist leidnud viimane. Rahvatervise problemaatikat puudutatakse üksnes riivamisi, muude teemaarenduste sees. Hariduse peatükk ei vaatle seekord formaal- ja tasemeharidust, vaid keskendub elukestvatele õppele, tööalasele koolitusele ning kõrghariduse ekspansiooni ja tööturuvõimaluste analüüsile. Järjekindlalt on aruandes kodanikuühiskonna läbivalgustamine. Väljaande teine fookus rahvustevaheliste suhete kõrval on suunatud Eesti majandusstruktuuri tulevikuseirele, tööturu ja hariduse seostele ning tulevikustenaariumitele. Mitte-eestlaste ja integratsiooni problemaatikat Eesti ühiskonnas käsitlevad värske põhjaliku uuringu põhjal Tartu Ülikooli teadlased professor Marju Lauristini juhtimisel. Majandusstruktuuri tulevikuseiret valgustavad, majandusstruktuuri vähese võimekuse ja kitsaskohtade ületamiseks eeskujusid esitavad ning poliitiliste otsusetegijate jaoks sobivasse vormi disainitud lahendusi pakuvad Eesti selle ala parima akadeemilise eksperdi dr Erik Tergi eestvedamisel Tartu Ülikooli majandusteadlased ja Arengufondi tegevjuht. Pädevamat ekspertiisi pole minu arust võimalik saada. Kas poliitilisel eliidil jätkub mõistust ja tahet teha rasket ja süsteemset tööd tulevikustenaariumi “Põhjataht” radadele jõudmiseks? Ning meedial vastutustunnet ja tarkust seda riigimehelikkust kajastada ja innustada? Eesti inimarengu aruanne 2006 keskendus Eesti inimarengu problemaatikale tervikvaateliselt, analüüsis avaliku arvamuse positsioone ja arengutrende ning esitles suure asjatundmisega Eesti arengupotentsiaali loomise ja realiseerimise keerulist teemaderingi. Eriti laialdast vastukaja sai viimane peatükk “Kus on Eesti?”. Euroopa peeglist paistab Eesti väga vastuolulise ühiskonnana. Tiigripildiga kõrvuti on innovatsioonipuudulikkus, kümned igapäevaelu kitsaskohad. Paljude näitajate järgi Euroopa Liidu viie viimase riigi seas olemise tajumisest sündis peaministri miraažlikule valimislubadusele täienduseks realistlik ja vägagi kohustav tegutsemisjuhised: “Eesti viie viimase hulgast välja!”

Jätkuväljaande kahe viimase köite peatoimetaja professor Mati Heidmets kirjutab tänavuses eessõnas: “Eesti ei ole enam lihtsa töö ja lihtsate mõtete maa. Edasi viib meid lühiajaline eesmärgipüstitus, panustamine teadmistele ja koostööle ning sage peeglis vaatamine.” Väga lihtne, aus ja põhjendatud diagnoos meie ühiskonna hetkeseisundile. Inimarengu aruanded pakuvad tuhandeid detailseid olukorrajeldusi ja osutusi umbejooksude vallapäästmiseks. Ja ka rahvuslikust ning globaalsest arenguloogikast võrsunud ja tekkivaid tulevikukujutusi. Lootma peab parimat, et teadlaste pakutu saab kolmekõne permanentseks ja kaalukaks koostisosaks. Aga lootmisest ainuüksi on praegusel juhul vähe.

Iga initsiatiiv on teretulnud

Eesti inimarengu aruande väljaandja, turumajanduse keeles kaasomanik, koos autoritega on nüüd ja lähitulevikus Eesti Koostöö Kogu. Valitsusväliste mõjukate institutsioonide demokraatliku koostöövõrgustikuna on nimetatud kogu potentsiaalselt mõjuvõimas ja tugev surverühm ning demokraatlike arutelude foorum. Koostöökoogu võiks algatada:

- seminariseeria korraldamise Eesti inimarengu aruannete kui õppematerjali tundmaõppimiseks (selleks tuleb aruanded muuta soovijaile hõlpsasti kättesaadavaks);
- surve avaldamise Riigikogus tulevikukomisjoni loomiseks (selle loomist näeb ette jõus olev teadmispõhine Eesti tuumideestikku ning uut demokraatia- ja väärtusmuutrit sisaldav arengustrateegia “Säästev Eesti 21”, Eesti Koostöö Kogu aga muutuks tulevikukomisjoni üheks peamiseks koostööpartneriks);
- koostöölepingu sõlmimise meediaväljaannetega, et avada neis püsirubriigid Eesti tuleviku vastutustundlikuks käsitlemiseks;

– asjatundjate rühma loomise, mis soovitaks kirjastamisprojekte arengute mõtestamiseks nüüdismaailmas;

– parlamendile ja avalikkusele selgitamise, et arengustrateegia “Säästev Eesti 21” konkretiseerimiseks on vaja käivitada olemasolevate arengukavade kooskõlla viimine “Säästva Eesti 21” väärtustega ning mõõdikutega varustatud valdkondlike ja institutsionaalsete arengukavade väljatöötamine. “Säästva Eesti 21” elluviimisega realiseeriks poliitikud eelmiselt Riigikogu koosseisult saadud tugevad volitused/kohustused innovatsiooni vallas.

Iga initsiatiiv loova koostöö elavdamiseks ja võimalikult suure ühisosaga tulevikukujutluste disainimiseks on praeguses Eestis teretulnud.

Kasutatud kirjandus

Aaviksoo, J. (2007). Teadmiste ja teadlaste usaldusväärsus. – Postimees, 19. nov.

Eesti Inimarengu Aruanne 2006 (2007). Tallinn: Ühiskondliku Leppe Sihtasutus.

Eesti Inimarengu Aruanne 2007 (2008). Tallinn: Eesti Koostöö Kogu.

Vikerkaar, 2008, nr 4–5.